

Pràctiques funeràries a la necròpolis del Coll del Moro (Gandesa, la Terra Alta)¹

Des del 1984, any en què es repregueren els treballs arqueològics a la necròpolis del Coll del Moro, s'han portat a terme cinc campanyes d'excavació,² de les quals s'han donat a conèixer els resultats de la primera (MOLAS, RAFEL i PUIG 1982-83; ÍDEM 1986a; ÍDEM 1986b; ÍDEM; 1987) i s'està preparant la publicació conjunta de les quatre primeres d'aquestes campanyes. En allò que fa referència als resultats de les excavacions realitzades per M. Berges i M. Ferrer els anys 70, cal esmentar, fonamentalment, ultra l'informe preliminar (FERRER 1982), l'estudi de conjunt de les estructures funeràries (RAFEL 1989) i dels materials arqueològics mobles (RAFEL 1991). Amb l'estudi del ritual que teniu a les mans considerem completada la revisió de les excavacions esmentades, si més no en allò més essencial.³

Tot i que ja és ben conegut, diguem, a tall de recordatori, que la necròpolis està integrada per tres àrees d'enterrament anomenades, respectivament, Calars, Camp Teuler i les Maries (per a la seva situació i característiques topogràfiques, vegeu RAFEL 1989, 19-26 i 31-34), que sumen fins ara (la necròpolis no és exhaurida) 101 unitats sepulcral (sector Calars: 22; sector Camp Teuler: 60; sector les Maries: 19). El conjunt de la necròpolis ofereix una seqüència que hem dividit en quatre fases: Coll del Moro 1A (800-725 a.C.), Coll del Moro 1B (725-650 a.C.), Coll del Moro 2 (650-600/575), Coll del Moro 3 (600/575-500 a.C.) (RAFEL 1989, 35-42).

Tots els enterraments de la necròpolis són, sense excepció, d'incineració i, tot i que hi predominen les estructures tumuliformes, aquestes coexisteixen, des de la segona meitat del segle VIII, amb els enterraments en *loculus*. Pel que fa, doncs, a les estructures d'enterrament, presenten importants diferències morfològiques que ens han aconsellat classificar-les tipològicament en sis grans categories (vegeu RAFEL 1989, 43-84):

— Tumulars circulars amb cista: estructures de planta circular, amb diàmetres que oscil·len entre 2'32 metres i 5'40 metres, amb cista situada en posició excèntrica respecte del cercle tumular i amb l'eix orientat, per regla general, en sentit est-oest. El cercle tumular es construeix en paredat en sec (generalment de pedra calcària) i es rebleix l'interior amb terra i pedres i la cista és feta o bé amb grans lloses monolítiques de gres, amb muret de paredat en sec, o bé amb un sistema mixt. Es daten entre 800/750 a.C. i 550

1. La primera redacció d'aquest estudi, que ara (1991) hem revisat, fou presentada al *Coloquio Internacional sobre las Religiones Prehistóricas de la Península Ibérica* (Salamanca-Cáceres 1987), que no ha estat publicat.

2. 1a campanya (1984). Sector Maries. Direcció: D. Molas, N. Rafel i F. Puig.

2a campanya (1985). Sector Maries. Direcció: N. Rafel i F. Puig.

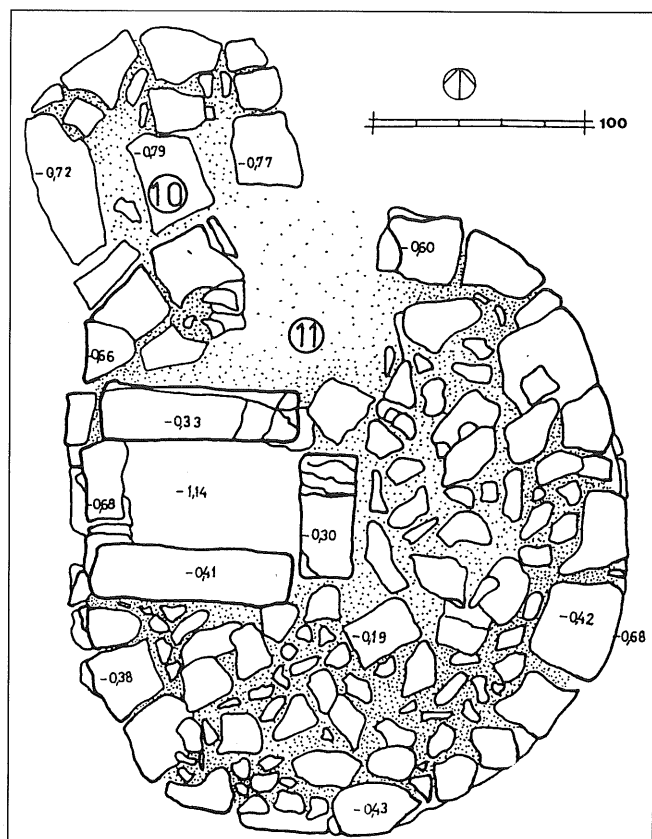
3a campanya (1986). Sector Maries. Direcció: N. Rafel i F. Puig.

4a campanya (1987). Sector Maries. Direcció: N. Rafel i G. Hernández.

5a i 6a campanyes (1991). Sector Maries. Direcció: G. Hernández.

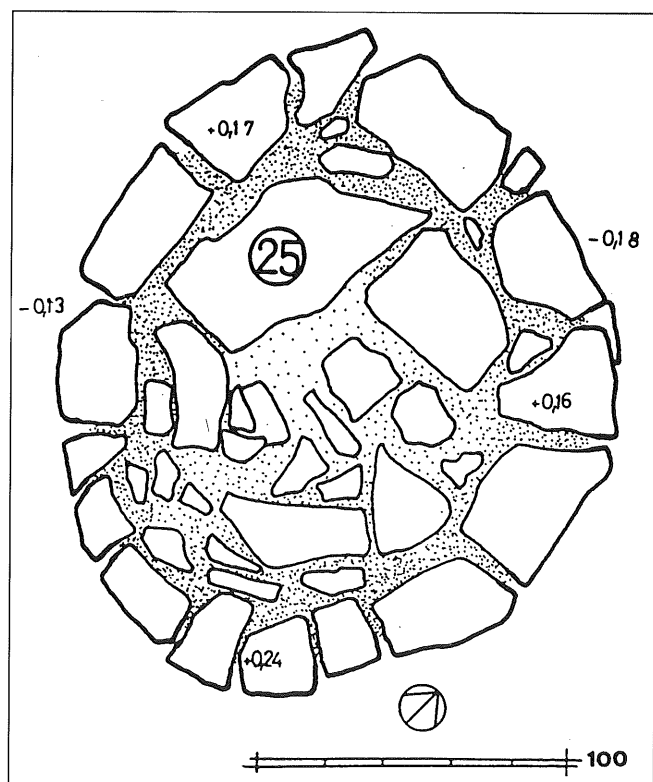
3. No cal dir que en un jaciment de la magnitud, complexitat i importància del que tractem, romanen encara molts aspectes susceptibles d'estudi i aprofundiment. Creiem estar, però, ara en possessió del canemàs que els pot servir de suport.

a.C.; és a dir, s'utilitzen des de la fase 1A del conjunt sepulcral fins la primera part de la fase 3.

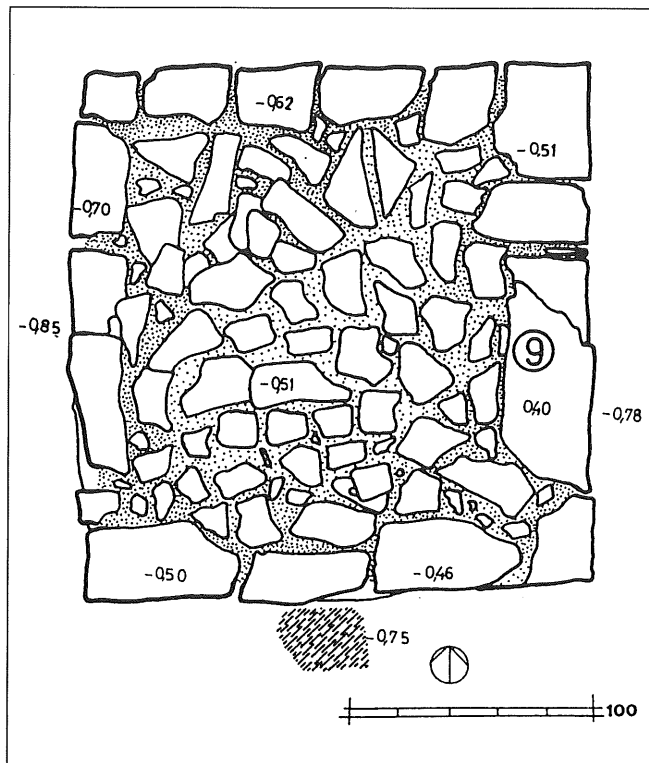

Unitats 11 (túmulo circular amb cista excèntrica) i 10 (estructura tumular secundària) del sector Calars.

2.2

Unitat 25 (de tipus tumular circular) del sector Camp Teuler.

Unitat 9 (estructura de tipus tumular quadrada) del sector Calars.

- Secundàries de tipus tumular: estructures construïdes a manera d'empedrat i ubicades en funció d'una altra estructura funerària, a la qual s'adossen formalment. Generalment adopten plantes quadrangulares (longitud màxima situada per regla general entorn del metre) i se supediten sempre a una estructura tumular circular amb cista. Es daten entre 650 i 550 a.C., corresponen, doncs, a la fase 2 del conjunt i a la primera part de la 3.
- De tipus tumular rectangular: construïdes per regla general a manera d'empedrat tumuliforme. L'eix major tendeix a orientar-se en sentit est-oest i les seves mesures se situen entre 1'00 i 2'68 metres. Es daten entre 800/775 a.C. i 600/550 a.C., és a dir, en les fases 1A, 1B, 2 i, potser, l'inici de la 3.
- De tipus tumular quadrangular: de morfologia similar al tipus anterior, se'n diferencien per la planta, que en aquest cas és quadrada, i la mida, entorn d'un metre. Es daten entre 625/600 a.C. i 550/525 a.C., corresponent, doncs, a part de les fases 2 i 3.
- De tipus tumular circular: el sistema constructiu és del tipus empedrat, amb diàmetres màxims que oscil·len entre 1'00 metre i 2'16 metres. L'enterrament es disposa en una fossa en posició més o menys central que sol estar indicada per una llosa posada plana de format més gran que les de la resta de les que integren l'empedrat. Se situen cronològicament entre el 800 a.C. i 625/600 a.C., en les fases 1A, 1B i 2 del conjunt sepulcral.

— *Loculus*: petita fossa, excavada usualment en el terreny natural, on es dipositen les restes de la incineració —generalment en una ossera ceràmica— i l'aixovar. Datables entre 725 a.C. i 500 a.C., apareixen en la fase 1B de la necròpolis

i perduren fins a la fi de la fase 3, tot i que cal assenyalar que són particularment abundants a partir del pas del segle VII al VI a.C., restant al final com l'únic tipus d'enterrament de la necròpolis.

TIPUS D'ESTRUCTURES	1A		1B		2	3	
	800	750	700	650	600	550	500
Tumular circular amb cista	-----		-----		-----	-----	
Secundària de tipus tumular					-----	-----	
De tipus tumular rectangular	-----		-----		-----	-----	
De tipus tumular quadrada					-----	-----	
De tipus tumular circular	-----		-----		-----	-----	
<i>Loculi</i>			-----		-----	-----	

Coll del Moro. Cronologia absoluta i per fases dels diferents tipus d'estructures.

Ara com ara, aquesta necròpolis és el conjunt funerari més important del grup sepulcral anomenat baix-aragonès, al qual ha estat tradicionalment adscrita. Tanmateix, l'estat de conservació de la necròpolis dista de ser el que desitjaríem. La major part dels túmuls, especialment els més grans, estan malmesos pels repetits saquejos i l'aparició en nivells superficials i en contextos remenats de materials del segle IV a.C., en quantitats que a hores d'ara comencen a ser significatives, sembla posar de manifest la destrucció d'un horitzó funerari d'aquesta època. En resum, hi ha moltes estructures funeràries sense l'enterrament i moltes d'altres en què els materials mobles recuperats presenten una fiabilitat estratigràfica limitada. Aquest fet, no cal dir-ho, condiciona molts aspectes de l'estudi del jaciment. En els quadres-resum adjunts reflectim en cada unitat l'estat de conservació de l'estructura funerària i l'estat de conservació, així com la fiabilitat, de l'enterrament que li correspon. A més de les dades referents al tipus d'estructura i a la composició de l'aixovar funerari, s'especifiquen els criteris de datació que s'han emprat i la fase a la qual s'ha adscrit cada unitat. Pot apreciar-se fàcilment que de les 101 unitats del conjunt, solament han pogut ser adscrites a una fase el 64'3% (65 unitats) i, de les que s'han atribuït a una de les fases solament 36 (un 55'3% de les que s'han adscrit a una fase i un 35'6% del total d'unitats del conjunt sepulcral) presenten una fiabilitat absoluta.

Malgrat aquestes restriccions, però, el conjunt és tan rellevant que, tot i les abundants limitacions, continua sent un jaciment de primer ordre per a l'estudi del desenvolupament cultural de l'àrea en època protohistòrica.

En els quadres-resum que presentem a continuació s'especifica per a cada unitat el seu sector topogràfic dins la necròpolis, el número d'ordre, el tipus d'estructura, l'estat de conservació de l'estructura i l'estat de conservació/fiabilitat de l'enterrament, la composició de l'aixovar, els criteris de datació i la fase a la qual s'adscriu, quan això ha estat possible.⁴ Cadascun d'aquests camps informatius té el seu codi, que tot seguit detallem:

4. Per a una relació i estudi detallats dels materials de la necròpolis vegeu RAFEL 1991.

UNITAT

- C Camp Calars
- T Camp Teuler
- M les Maries

Després del codi alfabètic que indica el sector de necròpolis on s'ubica la unitat, s'especifica el seu número d'ordre dins el conjunt del sector

TIPUS ESTR (Tipus d'estructura)

- 00 Indeterminada o altres
- 0 Túmul o tumular circular indeterminada
- 1 Túmul circular amb cista
- 2 Tumular secundària
- 3 Tumular quadrangular
- 5 *Loculus*
- DP Dipòsit

ECE (Estat de conservació de l'estructura)

- B Bo
- R Regular
- D Dolent
- O Enterrament o dipòsit sense estructura arquitectònica

EC/F (Estat de conservació i fiabilitat de l'enterrament)

- B Bo
- R Regular/Dubtós
- D Dolent
- O Inexistent

VASOS MA

MIN MAX (Nombre mínim i màxim de vasos a mà)

VASOS TORN

MIN MAX (Nombre mínim i màxim de vasos a torn)

BR (Material de bronze), FE (Material de ferro) i

BR/FE (Elements mixtos, de bronze i ferro)

- A Anella
- AR Arracada
- B Braçalet
- C Baules de cadena
- D Dena
- E Element d'unió de cadeneta en forma de doble cercle
- F Fíbula
- G Ganivet
- H Fermall de cinturó
- I Peça de tipologia inidentificable

- L Làmina
- P Penjoll
- R Guaspa
- T *Torques*

Després del codi alfabètic es fa constar, en números àrabs, el nombre de peces de cada tipus

ALT (Altres materials)

- DP Dena de pedra
- DV Dena de pasta vítria
- TC Tapadora de ceràmica
- TP Tapadora de pedra

Després del codi alfabètic es fa constar, en números àrabs, el nombre de peces de cada tipus

CRIT DAT (Criteri de datació)

- A Tipologia de l'estructura
- E Estratigràfic
- M Tipologia del material moble

FASE

- 1A 800-725 a.C.
- 1B 725-650 a.C.
- 2 650-600/575 a.C.
- 3 600/575-500 a.C.

La topografia original del conjunt funerari

Hem exposat reiteradament la divisió del conjunt sepulcral del Coll del Moro en tres sectors. Ara bé, aquest paisatge topogràfic de la necròpolis correspon a l'original? D'una banda, cal tenir present que les àrees boscoses on es troben els enterraments estan envoltades pertot arreu de camps de conreu, en alguns dels quals sembla (segons notícies locals que no ens han pogut proporcionar, fins ara, d'informació precisa) que hi havia també enterraments que es van destruir en adequar els terrenys per al conreu. De l'altra, cal tenir en consideració que els sectors anomenats Calars i Camp Teuler s'ubiquen en un mateix turó allargassat, tan característic de la morfologia local, un dels extrems del qual, que correspon al sector anomenat Calars, és més elevat que la resta, constituint una mena de morrot. No obstant aquesta lleu diferenciació topogràfica entre un i altre d'aquests dos sectors està, de fet, artificialment marcada per les obres dutes a terme, concretament pel camí d'accés, amb motiu de la construcció d'un monument commemoratiu de la batalla de l'Ebre.

Amb això volem dir que, en realitat, i si més no des del punt de vista conceptual, la necròpolis degué estar integrada originalment per dos sectors: un estaria constituït per Calars i Camp Teuler i l'altre —aquest sí clarament diferenciat dels dos

UNITAT	TIPUS ESTR	ECE	EC/F	VASOS MIN	MA MAX	VASOS MIN	TORN MAX	BRON	FER	BR/FE	ALT	CRIT DAT	FASE
C1	1	R	R	3	6	—	—	B1	—	—	—	M	1B
C2	1	B	R	5	7	—	—	B3	—	—	—	M	2
C3	5	0	B	2	4	—	—	B3	—	—	—	E	3
C4	1	B	B	7	7	—	—	B30	—	F1	TC1	M	3
								C6					
								A1					
C5	0	D	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
C6	3	B	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
C7	3	B	B	3	3	—	—	B7	—	—	—	M	2
C8	3	B	B	1	3	—	—	B4	—	—	—	M	2
C9	3	B	R	2	2	—	—	T1	—	—	TP2	M	2
								B1					
								I1					
C10	2	R	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
C11	1	B	D	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
C12	1	R	B	6	6	—	—	C17	—	—	—	M	2
								P1					
								B5					
C13	4	R	B	4	4	—	—	—	—	—	TP1	M	1B
C14	1	R	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
C15	1	R	B	1	?	—	—	—	—	—	—	M	2
C16	1	R	B	4	?	—	—	—	—	—	—	M	2?
C17	1	B	B	1	3	—	—	B?	—	—	—	M	1A
C18	1	B	D	—	—	—	—	B?	—	—	—	—	—
C19	1	R	D	—	—	—	—	B?	—	—	—	—	—
C20	1	B	D	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
C21	DP	0	B	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
C22	DP	0	B	—	—	—	—	B2	—	—	—	—	—

UNITAT	TIPUS ESTR	ECE	EC/F	VASOS MIN	MA MAX	VASOS MIN	TORN MAX	BRON	FER	BR/FE	ALT	CRIT DAT	FASE
T1	0	D	D	—	—	—	—	A1 F1	—	—	—	—	—
T2	DP	B	B	1	1	—	—	B2?	—	—	—	M	1B
T3	4	R	B	2	2	—	—	—	—	—	TP	M	2
T4	3	R	R	3	4	—	—	L1 B3 A2	—	—	—	E	2
T5	3	B	D	—	—	—	—	—	—	—	—	E	2
T6	4	D	D	—	—	—	—	—	—	—	—	A	1B
T7	1	B	D	—	—	—	—	—	—	—	—	E	2
T8	5	0	B	1	1	—	—	F1	—	—	—	M/E	2
T9	5	0	B	1	1	—	—	A1 B3	—	—	—	M/E	2
T10	5	0	B	3	5	1	1	L1 B6	—	—	—	M	3
T11	5	0	B	3	5	—	—	B3	—	—	—	M/E	2
T12	5	0	B	3	3	—	—	A1 B1	—	—	—	M	2
T13	6	B	D	—	—	—	—	A1 B1	—	—	—	E	1B
T14	0	D	B	1	1	—	—	B10	—	—	TP1	M	1
T15	2	B	0	—	—	—	—	—	—	—	—	E	2?
T16	0	D	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T17	1	D	R	3	5	—	—	—	—	—	TC1	M	3
T18	1	B	D	—	—	—	—	—	—	—	—	A	2?
T19	2	B	D	—	—	—	—	—	—	—	—	A	3?
T20	1	R	D	2	3	—	—	—	—	—	TC1	A	3?
T21	3	B	0	—	—	—	—	—	—	—	—	A	3
T22	1	B	D	—	—	—	—	—	—	—	—	E	3
T23	2	B	0	—	—	—	—	—	—	—	—	E	3
T24	2	B	B	—	—	—	—	F1 P1 AR2 A2 B2	A1	—	—	M	3
T25	4	B	B	1	1	—	—	—	—	—	TP1	M	1A
T26	00	B	B	—	—	—	—	B3	—	—	—	—	—
T27	5	0	B	1	1	—	—	B2	—	—	—	M	1B

UNITAT	TIPUS ESTR	ECE	EC/F	VASOS MIN	MA MAX	VASOS MIN	TORN MAX	BRON	FER	BR/FE	ALT	CRIT DAT	FASE
T28	5	0	B	—	—	—	—	B1	B1	—	—	M	2
T29	4	B	B	1	1	—	—	—	—	—	—	M	2
T30	2	B	B	1	1	—	—	B12	—	—	—	M/E	2
T31	1	B	D	—	—	—	—	—	—	—	—	E	2?
T32	1	B	D	—	—	—	—	B2	—	—	—	E	2?
T33	2	B	0	—	—	—	—	—	—	—	—	E	2?
T34	5	0	B	1	1	—	—	B3	—	—	—	M	2
T35	5	0	B	—	—	—	—	B9	—	—	—	M	2
T36	0	D	D	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T37	0	D	D	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T38	1	B	D	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T39	4	B	R	—	—	—	—	A1	—	—	—	A/E	1A
								C1					
T40	3	R	D	—	—	—	—	—	—	—	—	E	1A
T41	4	B	B	1	1	—	—	—	—	—	—	M	1A
T42	3	B	B	1	1	—	—	—	—	—	—	M	1A
T43	00	R	B	2	2	—	—	F1 E1	—	—	—	M	3
								T1 I1					
								C3 H1					
								P4 B7					
T44	1	R	D	2	3	—	—	B1	—	—	—	—	—
T45	1	R	D	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T46	00	R	D	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T47	1	R	D	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T48	0	D	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T49	3	D	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T50	00	D	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T51	1	R	D	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T52	00	R	B	1	?	—	—	B28	—	—	DP1	—	—
								L1					
T53	00	D	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T54	1	R	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T55	1	R	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T56	3	B	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T57	4	D	D	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T58	1	D	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T59	00	D	0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
T60	1	D	D	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

UNITAT	TIPUS		EC/F	VASOS		MA	VASOS	TORN	BRON	FER	BR/FE	ALT	CRIT	
	ESTR	ECE		MIN	MAX		MIN	MAX					DAT	FASE
M1	1	B	B	2	?	—	—		P1 C1 B7/22 F1 I1 T1?	—	—	—	M	2
M2	3	B	B	4	6	—	—		B3 L1 C1	—	—	DV2	M	2
M3	3	B	0	—	—	—	—		—	—	—	—	A	3
M4	1	B	B	3	7	3	5		A1 B2	B1	—	—	M	2
M5	2	B	B	1	1	—	—		B4	—	—	—	E	3
M6	1	B	B	2	?	1	?		C3 P1 E1 B1 L1	—	—	—	M	2
M7	3	B	D	—	—	—	—		—	—	—	—	A	3
M8	2	B	D	—	—	—	—		P2 A1	—	—	—	M/E	2
M9	5	B	B	1	2	1	4		B1	G1	—	—	M	2
									R1					
M10	1	B	B	6	?	1	?		T1 B1 F1 H1	—	—	TC6 DV4 DP5	M	3
M11	3	B	0	—	—	—	—		—	—	—	—	A	3
M12	3	B	0	—	—	—	—		—	—	—	—	E/A	3
M13	5	0	R	3	?	B	?		C1 P4 B2	—	—	TC2	M	3
M16	1	B	B	2	3	1	1		B4	—	—	TP1	M	2
M19	?	?	B	1	2	—	—		B3	—	—	—	—	—
M21	3	R	B	1	1	1	1		B1	—	—	—	—	—
M23	5	0	B	2	3	1	1		B2	—	—	—	M	3
M25	1	D	B	1	1	—	—		B5	—	—	—	M	3
M26	DP	0	B	1	1	—	—		—	—	—	—	—	—

anteriors— per Maries. El fet que des de l'obertura del nou sector de necròpolis, el de Maries, més tardà que la resta, s'enterrí simultàniament a tot el conjunt —és a dir, que tot i que s'obre un sector nou es continua enterrant en l'antic— creiem que posa de manifest una clara voluntat de diferenciació intra-grupal, que en el cas que ens ocupa és temptador posar en relació amb el moment de canvi que es manifesta a diversos nivells coincidint amb la posada en marxa del nou sector d'enterrament (RAFEL 1989, 41).

La incineració, la deposició de les restes de la pira, les ofrenes

El ritual incinerador i l'enterrament individual⁵ constitueixen una constant en tots els enterraments de la necròpolis del Coll del Moro i poden conside-

5. De fet, potser fóra més exacte parlar d'enterrament no col·lectiu, en lloc d'enterrament individual, en la mesura que aquest darrer concepte, com és ben conegut, no exclou la presència de més d'un individu en algunes tombes.

rar-se, per tant, els seus trets més significatius. En aquest mateix sentit podríem afegir-hi la pràctica de la deposició de les restes de la incineració en una ossera, sempre un vas ceràmic, tot i que pel que fa a aquest darrer tret té algunes excepcions; cinc enterraments del sector Camp Teuler presenten deposició de les restes de la incineració sense ossera.

Tot i que a la Catalunya occidental es documenta la incineració des de principis del primer mil·lenni no es pot parlar pròpiament de generalització fins més tard, atès que es continuen realitzant algunes inhumacions en cova i en monuments megalítics reutilitzats (vegeu, entre d'altres, PONS i MAYA 1986, 550-52; CURA I ALTRES 1971; ROVIRA i CURA 1989). En qualsevol cas, no obstant, la incineració està documentada, associada a elements de cultura material atribuïbles als C.U. antics, a la vall baixa i mitja del Segre, des d'on devia penetrar per les vies naturals, que segueixen en la seva major part els cursos fluvials, cap a les terres de l'Ebre. Probablement, l'estudi de la necròpolis dels Castellet de Mequinença, en un punt geogràfic clau en les comunicacions entre el Baix Segre i la Terra Alta i el Matarranya, aportarà noves dades a aquesta penetració. Als Castellet —en curs d'excavació i estudi— coexisteixen enterraments col·lectius d'inhumació, datats entre el 1100 i el 500 a.C., amb enterraments d'incineració, situats cronològicament cap al 900 a.C. i associats a estructures tumuliformes relacionades morfològicament tant amb el grup del Segre com amb el del Baix Aragó (ROYO i FERRERUELA 1983, 216-18; ROYO 1991, 130). Ara com ara, les incineracions del Coll del Moro resten com un dels testimonis més antics d'aquesta pràctica coneguts en l'àmbit del món tumular anomenat baix-aragonès. Pel que fa a l'origen d'aquest aspecte ritual a Catalunya, cal donar per bona la tesi tradicional de la influència ultrapiirinca, en la mesura que s'associa a una clara penetració d'elements de cultura material d'aquesta procedència.⁶

6. Contràriament al que succeeix al llevant i sud peninsular on es parteix, en els darrers anys, de la projecció de la influència fenícia i orientalitzant en les pràctiques sepulcral en general i en l'adopció de la incineració en particular (PELLICER 1962; AUBET 1977-78). La situació en les àrees esmentades és, en línies generals, molt més complexa, en la mesura que els factors que semblen integrar la seva identitat cultural són diversos i que es fa difícil, tot sovint, de destriar els uns dels altres. Citem en relació a aquesta problemàtica la revisió de les sepultures excavades per Siret a Almeria (MOLINA 1977), la posada en valor d'elements de cultura material de tipus C.U. al llevant (ALMAGRO GORBEA 1977) o la recent troballa de la necròpolis d'incineració de la Peña Negra de Crevillent, anterior a la fase orientalitzant d'aquest jaciment, amb clares concomitàncies amb el món de C.U. del nord-est i llevant (GONZÁLEZ PRATS 1982) i que se situa en un horitzó cronològic paral·lel a la fase Peña Negra I del poblat, datada entre 725 i 575 a.C. i per a la qual es compta amb una datació de C14 de 740+/- 50 (GONZÁLEZ PRATS 1977).

Al Coll del Moro les cremacions es realitzaven, per regla general, en *ustrina* i no en la pròpia tomba; és a dir, es tracta usualment d'incineracions secundàries.⁷ Tot i que no hem localitzat cap d'aquests *ustrina*, l'excavació de les tombes no ha aportat dades, tret d'un cas de què parlarem tot seguit, que indiquin l'existència de cremacions primàries.

Efectivament, l'excavació, el 1984, del subsòl d'un dels grans túmuls circulars de cista excèntrica amb lloses megalítics del sector Maries (M1) posà en evidència l'existència, sota el mateix, de la pira funerària (MOLAS, RAFEL i PUIG 1986; ÍDEM 1982-83). Aquest fet ens fa pensar que, tal vegada, aquest no sigui l'únic cas de cremació primària del jaciment, ja que en una estructura funerària de les característiques de M1 tal extrem únicament pot ser demostrat desmuntant l'estructura tumular, o part d'aquesta. Pel que coneixem de les excavacions Berges-Ferrer, això solament es va fer en el sector Camp Teuler en aquelles estructures que es presentaven superposades. Podria ser, doncs, que d'altres túmuls no excavats s'haguessin erigit sobre la pira funerària. Si, malgrat tot, acabem d'afirmar que la incineració de tipus secundari constitueix el ritual generalitzat a la necròpolis és perquè, exceptuant el cas dels grans túmuls circulars de cista excèntrica, en la resta de tipus d'estructures una excavació convencional hauria d'haver proporcionat dades de cremacions primàries, cas que haguessin existit. És per aquesta raó que creiem, a l'espera d'obtenir més dades de camp sobre aquest aspecte ritual en futures campanyes d'excavació, que la cremació primària apareix en un moment tardà i que, possiblement, es limita solament a alguns enterraments.

El món dels C.U. s'associa, per regla general, a pràctiques d'incineració secundària. En el món ibèric, en canvi (Cigarralejo, Pozo Moro, Hoya de Santa Ana, Corral de Saus...), i en algunes necròpolis orientalitzants (La Joya, Carmona) es documenta la cremació primària, sovint associada a la secundària (BONSOR 1899; GARRIDO i ORTA 1978; RAFEL 1985). És curiós observar com en les necròpolis catalanes i del nord del País Valencià (Muralla NE d'Empúries, Cabrera de Mar, l'Oriola, Mas de Mussols, Mianes, Solivella, el Bovalar...) no coneixem, ara com ara, cap incineració primària, fet que tal vegada podem posar en relació amb la vinculació d'aquesta àrea geogràfica, en època ibèrica, a tipus d'enterrament senzills, no construïts, tipus camps d'urnes. Tot i les escasses dades que tenim sobre els aspectes rituals de les necròpolis ibèriques, sembla detectar-se una certa

7. Utilitzarem a partir d'ara el terme "incineració primària" per a referir-nos a aquelles cremacions que s'han portat a terme en el mateix indret que ocupa el sepulcre i "incineració secundària" per a indicar aquelles en què la pira s'ha erigit en un lloc específic i a part del que ocupa el sepulcre.

relació entre la incineració primària i els tipus d'estructures funeràries que podríem anomenar monumentals, entre les quals un cas singular el representa el monument funerari turriforme de Pozo Moro (ALMAGRO GORBEA 1978).

Del que acabem d'exposar sembla desprendre's que la pràctica de la cremació primària s'adoptà amb posterioritat a les influències ultrapiiriniques que, a partir del segle XI a.C., irradien al món peninsular i que, en canvi, podria posar-se en relació als ulteriors contactes amb la Mediterrània. A Grècia i Rodes la incineració primària predomina durant els segles VIII i VII a.C. (KURTZ i BOARDMAN 1971, 73-4 i 173-5). En el món semita l'adopció d'un ritu, la incineració, minoritari però que persisteix i té força suficient per a implantar-se en els seus assentaments occidentals és encara un fenomen els entrellats del qual són mal coneguts (MARTIN WEDARD 1976); cal tenir present, no obstant, l'existència en les necròpolis d'ambient orientalitzant de la Península d'incineracions primàries. És difícil, en el conjunt del món incinerador —on, sovint, i particularment a la Mediterrània oriental, coexisteixen cremacions primàries i secundàries—, esbrinar les causes que hi ha en la base de la confluència de ritus diferents. No obstant, l'adopció i implantació d'aquests costums i la seva coexistència és, sens dubte, un element diferenciador en el si del grup. Definir amb exactitud aquesta diferenciació i la seva empremta en el conjunt d'usos culturals del grup és, ara com ara i malgrat l'esforç que s'ha dedicat en els darrers anys a l'anomenada arqueologia funerària, inabastable.

Val a dir, tanmateix, que si intentem reconstruir el funeral de la persona enterrada en el túmul M1 ens adonem que degué tractar-se d'una cerimònia de característiques tals que fan pensar, d'una banda, en una certa rellevància social del mort i, de l'altra, en una organització del treball per al mateix que podem qualificar, en major o menor mesura, de col·lectiu.

L'estrat de cendres⁸ subjacent al paviment de lloses de la cista del túmul M1 descansava sobre un nivell de terra completament cremada que presentava una superfície marcadament inclinada cap al

centre del túmul; aquest fet sembla indicar, amb totes les reserves que la limitació de l'excavació del subsòl de la cista imposa, que abans d'erigir la pira es procedí a una preparació del terreny que consistí a excavar una lleu concavitat, possiblement per a delimitar el foc i dificultar la seva dispersió. Un cop efectuada aquesta preparació, s'alçà la pira i s'hi diposità el cadàver amb els seus vestits i joies. S'anà alimentant el foc fins que aquests es consumiren i les temperatures a què arribà degueren ser elevades a tenor de l'estat de fusió en què estan els bronzes. Un cop apagada la pira funerària, es recolliren els ossos i els bronzes separant-los de les cendres i es regularitzà el terreny sobre el qual es construirà, tot seguit, l'estructura funerària que acollirà les restes del cadàver i dels seus ornaments personals i les ofrenes. Si ens atenim a la reconstrucció hipotètica del túmul en qüestió (RAFEL 1989, fig. 15) —un túmul circular amb cista excèntrica de lloses monolítiques, de 5'40 metres de diàmetre, 1'50 metres d'alçada conservada i amb un con tumular superior— avui desaparegut, coronat per un *cippus* de gres esculpit, per a la seva construcció s'hagueren de moure uns 80 m³ de material part del qual —la pedra destinada a l'anell extern— era retocat i, a més s'havien de manejar grans lloses megalítiques que constituïen la cista. Tot això representa, en el context cultural de què tractem i en termes comparatius, un esforç considerable que, possiblement, no s'efectuava amb tots els morts i que indueix a pensar en una organització consolidada i incipientment jerarquitzada en el marc de la qual la persona enterrada a M1 devia ocupar un lloc destacat.

La falta d'excavacions modernes sistemàtiques a l'àrea tumular de l'Ebre impedeix de saber si ens trobem davant d'un fenomen aïllat o bé si la cremació primària era una pràctica usual. Les excavacions en curs a la Loma de los Brunos semblen aportar indicis de cremacions primàries (EIROA 1982, 33). Es documenten també, més tardanament, a Azaila (BELTRAN LLORIS 1976, 101). A l'àrea tumular del Segre aquest tipus de pràctica és desconegut fins ara. Únicament podria posar-se en relació aquest ritu amb el cas, que sembla excepcional, del túmul del Tossal del Tancat de la Granja d'Escarp, datable en els segles VII/VI a.C. (GALLART i VIVES 1984).

Si fem excepció dels enterraments de les fases 1 i 2 que no contenen metall —i de què parlarem més endavant—, el que sí sembla ser una pràctica funerària comuna al Coll del Moro és el fet, ben conegut a través de les fonts literàries, de dipositar el cadàver a la pira amb tot el seu adreç personal que, amb tota probabilitat, devia portar posat. Dels 30 enterraments amb metall documentats en les tombes de fiabilitat bona del conjunt de la necròpolis, tres corresponen a la fase 1, disset a la fase 2 i 10 a la fase 3. D'entre ells, s'observen senyals

8. Una mostra d'aquestes cendres fou analitzada al Laboratori Agrari de Cabrils (Data d'entrada: 6-2-85; referència: 5-2-85; número de registre 626) i donà la següent composició:

Humitat (% s.m.n.)	3'6
Matèria orgànica total (% s.m.n.)	4'7
Cendres (% s.m.s.)	95'2
Fòsfor total (% P ₂ O ₅)	0'4
Potasi total (% K ₂ O)	0'05
Calci (% Ca)	19'2
Magnesi (%Mg)	2'3

El laboratori esmentat interpreta que en les restes d'un foc alimentat amb matèria vegetal no hi ha les proporcions de fòsfor, potasi, calci i magnesi que presenta la mostra i que aquestes poden ser el fruit de la combustió de matèria animal.

inequívocues⁹ que els elements metàl·lics han cremat a la pira en dos enterraments corresponents a la fase 1 (que suposen un 66'6% del total de tombes amb metall de la fase), onze de la fase 2 (un 64'7%) i vuit de la fase 3 (un 80%). Veiem, doncs, que la pràctica de què tractem constitueix un ús funerari conegut a la necròpolis des del seu inici; no obstant, a tenor de les dades que acabem d'exposar, sembla que té una major incidència a mesura que avancem en el temps fins a arribar a documentar-se en la pràctica totalitat dels enterraments. Val la pena fer esment, en relació a aquesta qüestió, de la troballa, a M1, d'una falange humana adherida a una massa de bronze mig fosa pel foc de la pira que corresponia a un braçalet del tipus de sèries superposades.

En alguns d'aquests enterraments on es documenta bronze fos per l'acció del foc de la pira crida l'atenció la presència de peces de bronze que no estan foses ni deformades pel foc, indicant una acció diferencial d'aquest per una posició distinta en la pira o bé, i més possiblement, posant de manifest que part dels bronzes acompanyaven el difunt com a part del seu agençament funerari i una altra part l'acompanyaven a la tomba com a ofrena o dipòsit.

En algun cas les lloses retallades que serveixen de tapadora d'algunes de les urnes presenten senyals d'haver estat sotmesos al foc. En els vasos que acompanyen l'ossera i en els de les ofrenes, en canvi, no s'observen signes d'haver estat sotmesos a l'acció del foc ni apareixen fragments de ceràmica cremats que puguin atribuir-se a possibles libacions al peu de la pira, tal com documenten les fonts clàssiques.

Un cop apagat el foc, se separaven els ossos de les cendres i restes orgàniques que encara devien quedar a la pira així com els bronzes. Sembla que la tasca de recollida i separació de les restes d'ossos i bronzes cremats devia ser molt acurada atès que, com ja s'ha dit, en molts dels enterraments es documenta la recollida fins i tot de les petites boletes de bronze que resultaven de les gotes de fusió dels elements ornamentals que acompanyaven el cadàver.

Fora d'algunes excepcions (com ja hem dit, limitades a cinc casos), un cop garbellats, els ossos es posaven en una ossera de ceràmica a l'interior de la qual es dipositaven també les restes de l'adreç metàl·lic o una part d'aquestes, mentre que la resta es dipositava fora de l'ossera. Seguidament, l'ossera i les restes metàl·liques i vasos ceràmics —quan hi eren— es col·locaven a la tomba. De les set tombes assignades a la fase 1 de la necròpolis i

considerades de fiabilitat bona, cinc contenien com a únic vas ceràmic l'ossera i les dues restants en contenien més; pel que fa al metall, tres en contenien i les altres quatre no. A la fase 2 hem assignat vint enterraments considerats de fiabilitat bona. D'aquests, sis contenien un únic vas, l'ossera, dos no contenien cap vas (és a dir, no tenien . ossera) i els dotze restants contenien més d'un vas; quant al metall, era present en disset dels enterraments. Dels deu enterraments de fiabilitat bona assignats a la fase 3, set estaven integrats per més d'un vas, dos en contenien solament un, que feia la funció d'ossera, i un no en tenia cap; la presència de metall es documenta en tots deu.

	+ d'un vas	metall
Fase 1	28'5%	42'8%
Fase 2	60%	85%
Fase 3	70%	100%

Quadre indicatiu dels percentatges d'enterraments de cada fase integrats per més d'un vas i que contenen metall.

Veiem, doncs, com la major part d'enterraments de la fase 1 contenen només l'ossera; si restringim més el ventall cronològic, ens adonem que dels enterraments datats en el segle VIII a.C. solament un contenia més d'un vas. Aquestes dades ofereixen un fort contrast amb les de la fase següent, en la qual un percentatge molt alt d'enterraments contenen més d'un vas. Semblen dades prou significatives com per a poder afirmar que en el moment inicial de la necròpolis la pràctica més habitual consisteix a no dipositar vasos, excepció feta d'aquell que compleix la funció d'ossera. En la fase següent, en canvi, s'acostuma a acompanyar l'ossera amb vasos ceràmics en qualitat d'ofrena, ja sigui per ells mateixos, ja sigui pel seu contingut, sobre el qual malauradament no tenim cap dada. Tanmateix, tant les dades de la fase 2 com les de la 3 mostren com, sent aquesta una pràctica habitual, no constitueix un element fix de l'ús funerari, sinó que, en tot cas, és una tendència. Tant aquí com en altres ambients culturals és usual la desigualtat entre el nombre de vasos que contenen els diversos enterraments. S'ha volgut veure en aquest fet un reflex d'una diferenciació social, tot i que en algun cas enterraments molt rics pel que fa a l'adreç metàl·lic estan integrats per un únic vas ceràmic (RAFEL 1985); aquesta realitat obliga a ser prudents a l'hora de les interpretacions. Pel que fa a la presència de metall en els enterraments en relació a l'evolució cronològica del conjunt, les dades percentuals mostren una progressió clara que va de la presència en menys de la meitat dels enterraments de la fase 1 a la totalitat dels de la fase 3.

9. Hem adoptat com a criteri, molt estricte, la presència de petites esferes de bronze fos integrant l'aixovar metàl·lic de l'enterrament.

Així com les restes del cadàver incinerat eren objecte d'una cura especial, a cops s'observa també una clara atenció envers les cendres, que a vegades es dipositen en una petita fossa al costat de l'ossera. Aquests dipòsits, on a vegades es col·loquen també les restes, o part d'elles, de l'adreç metàl·lic, acompanyen sempre a enterraments realitzats en *loculus* amb ossari, ja sigui sense superestructura ni signes externs de la seva presència o amb una superestructura de tipus tumular a manera d'empedrat pla. Aquesta pràctica funerària es documenta des del segle VIII fins a mitjan segle VI a.C. En els enterraments que es dipositen directament sobre el sòl, sense ossera, s'observa la presència de cendres barrejades amb els ossos, no hi ha, en canvi, carbons, fet que potser indiqui una tria de les cendres —tria que en la resta de casos que acabem de citar és clara, posat que apareixen separades dels ossos—. La cura en el tractament de les restes del cadàver i les seves cendres es manifesta també en el fet que sovint l'ossari es cobreix amb una tapadora, ja sigui de pedra (tres documentades en la fase 1 i dues en la 2) o ceràmica (fase 3) i, pel que fa als dipòsits de cendres, en el fet que en algun cas es delimita la concavitat que les conté amb petites llosetes.

L'ossera, finalment, juntament amb les restes metàl·liques i, si s'esqueia, amb els altres vasos ceràmics es dipositava en l'estructura preparada per a rebre l'enterrament i després es tancava, ja fos col·locant una llosa sobre o clausurant la cista, segons fos el tipus de l'estructura funerària. En els túmuls circulars amb cista excèntrica s'observa clarament com l'anell tumular extern queda interromput a l'alçada dels laterals de la cista, de forma que potser no es completava fins que s'hi havia dipositat l'enterrament. Aleshores s'acabava de tancar l'anell petri que, a la vegada que delimitava el túmul, servia de tancament frontal de la cista. Generalment, en el punt on tanca la cista, aquest anell es reforça interiorment amb un altre mur, sovint fet amb molta menys cura, quant a l'acabat, que l'extern.

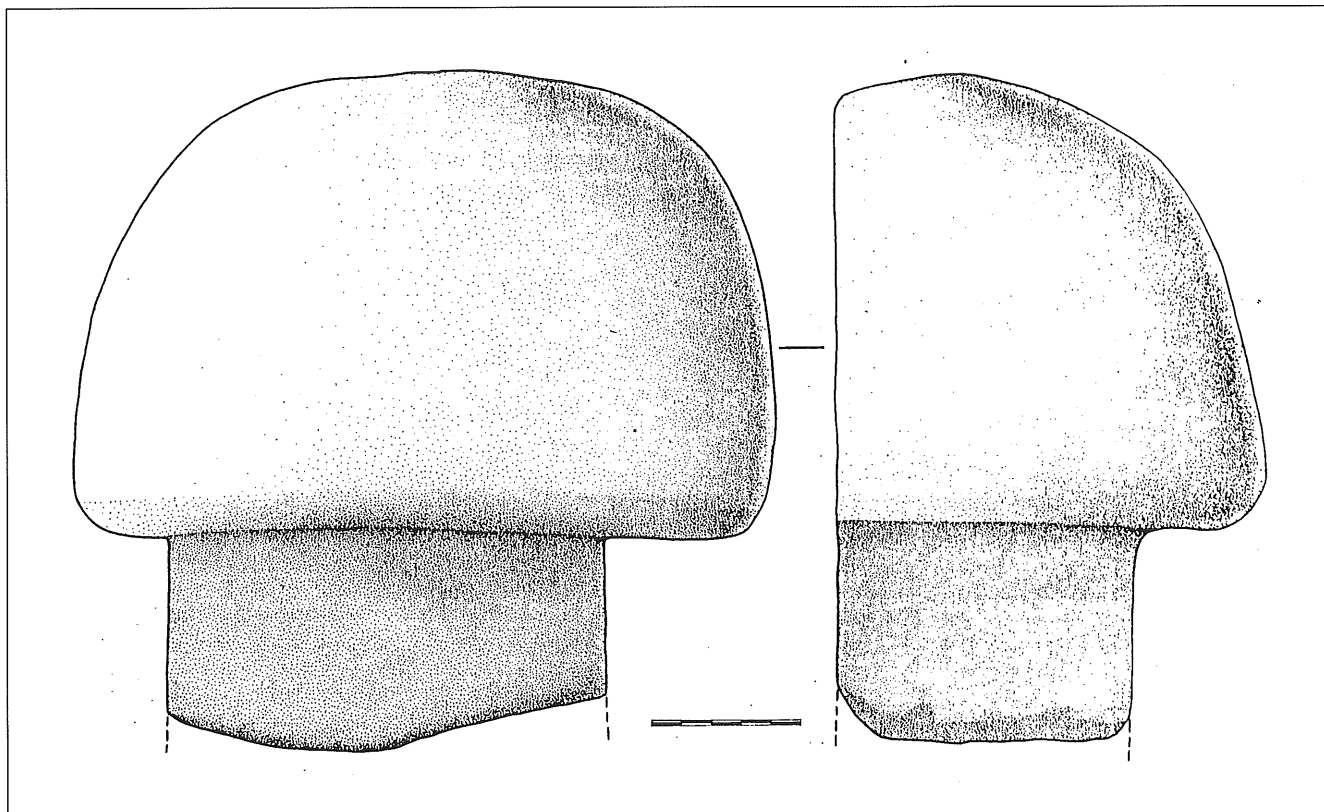
Senyalitzacions o coronaments de les estructures funeràries

En alguns casos (T5, M1, M10, M12), l'enterrament se senyalitzava o coronava amb una estela o *cippus*. Ara com ara, totes les tombes on es documenta aquest ús funerari o bé estan datades, pels materials arqueològics que contenien, en una fase tardana —final del segle VII i segle VI a.C.— o bé corresponen a enterraments saquejats, però en estructures funeràries de tipologia tardana dins el conjunt de la necròpolis.

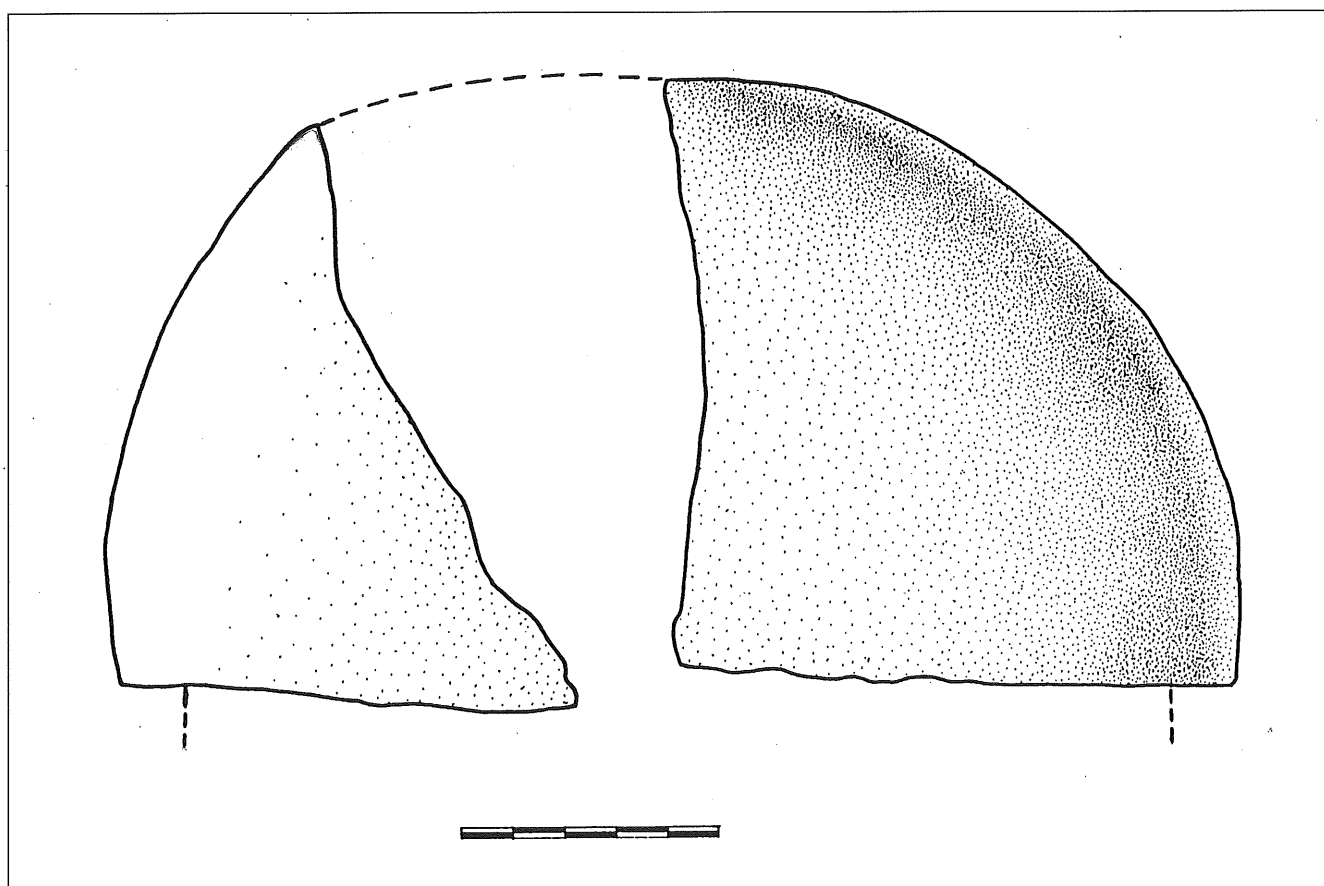
En el curs de les campanyes d'excavació del 1985 i 1986 al sector Maries aparegueren tres elements que interpretem com a *cippi* sepulcral i dels quals ja vàrem donar notícia (RAFEL 1989, 60-62 i 73-76):

Un d'ells, trobat en l'enderroc del túmul M1, de què hem parlat més amunt, és un element treballat, tot d'una peça, sobre gres, en forma de semiesfera una mica aplanada de la superfície basal de la qual arrenca una mena de basament quadrangular. Aparegué trencada per la meitat en sentit longitudinal i amb la part inferior del basament quadrangular també trencada; l'alçada conservada de la peça és de 22'4 cm i el seu diàmetre màxim és de 24'5 cm. El segon d'aquests elements, trobat en l'enderroc de M10 —que igual que M1 correspon a un túmul circular amb cista excèntrica—, està trencat i correspon a dos fragments d'una altra peça semiesferoïdal; la seva alçada conservada és de 12'5 cm i el seu diàmetre màxim aproximat 22 cm. Finalment, el tercer d'aquests elements, que fou trobat dins la cista de l'estructura M12, una estructura tumular quadrangular que aparegué completament saquejada, consisteix en una peça del mateix tipus de pedra que les anteriors però de forma troncocònica i 17 cm d'alçada i 19 de diàmetre basal.

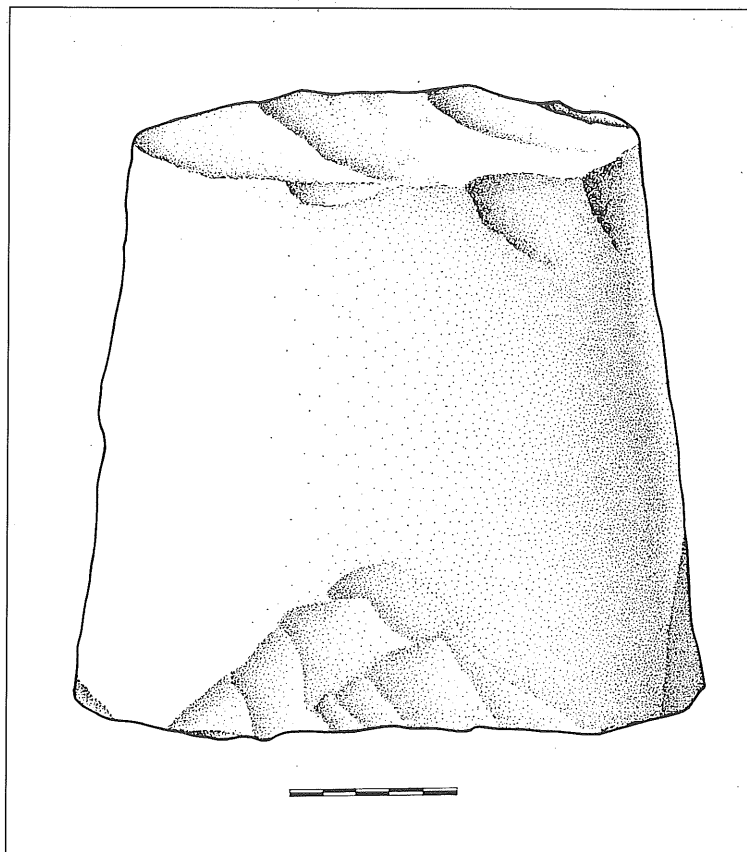
A tenor de les dades que posseïm en aquests moments, no hi ha dubte que la senyalització mitjançant esteles o *cippi* de les estructures funeràries de tipus tumular al nord-est de la Península Ibèrica fou més freqüent que no se suposava. A la troballa, fins ara isolada, de la coneguda estela de la Pedrera de Vallfogona de Balaguer (MAYA 1977), se sumen ara les troballes del Coll del Moro de Gandesa i de la necròpolis de la Colomina de Gerb (FERRÁNDEZ et al. 1991, ÍDEM en premsa), on, en el curs de les excavacions d'urgència portades a terme recentment pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya han aparegut set esteles en sengles estructures tumulars, totes sense treballar, però que responen a dos tipus: elements petris allargats clavats verticalment al centre del túmul o bé grans còdols, més o menys esferoïdals, situats també al centre de l'estructura; el conjunt tumular excavat en aquesta darrera fase dels treballs a la Colomina es data entre el 850 i 650 a.C. i sembla que les esteles abasten tot aquest ventall cronològic, sent, doncs, més antigues que els *cippi* del Coll del Moro. A la necròpolis dels Castellets de Mequinensa, a què ja hem fet referència, s'han documentat també en el curs de les darreres campanyes *cippi* funeraris, un d'ells una representació esquemàtica d'un cap humà. L'excavador no els ha assignat, ara com ara, cap datació concreta (Royo 1991, 129-130, fig. 4). Aquests elements, que coronen les estructures, són, pel que fa a les seves possibilitats de conservació, els més fràgils i, d'altra banda, quan no apareixen *in situ*, són difícils d'identificar si no són treballats. No obstant, sabent com sabem ara l'existència d'aquest tipus de senyalitzacions, no dubtem que la seva nòmina creixerà en properes investigacions de camp. Pel que fa a la possible filiació d'aquest tipus d'elements, la qüestió esdevé realment complexa i, ara com ara, de difícil solució.

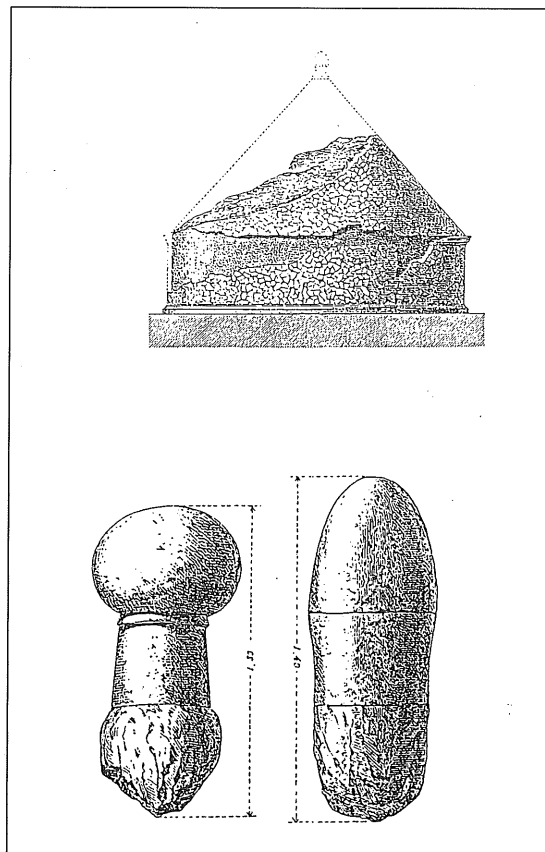
Cippus sepulcral, unitat M1.

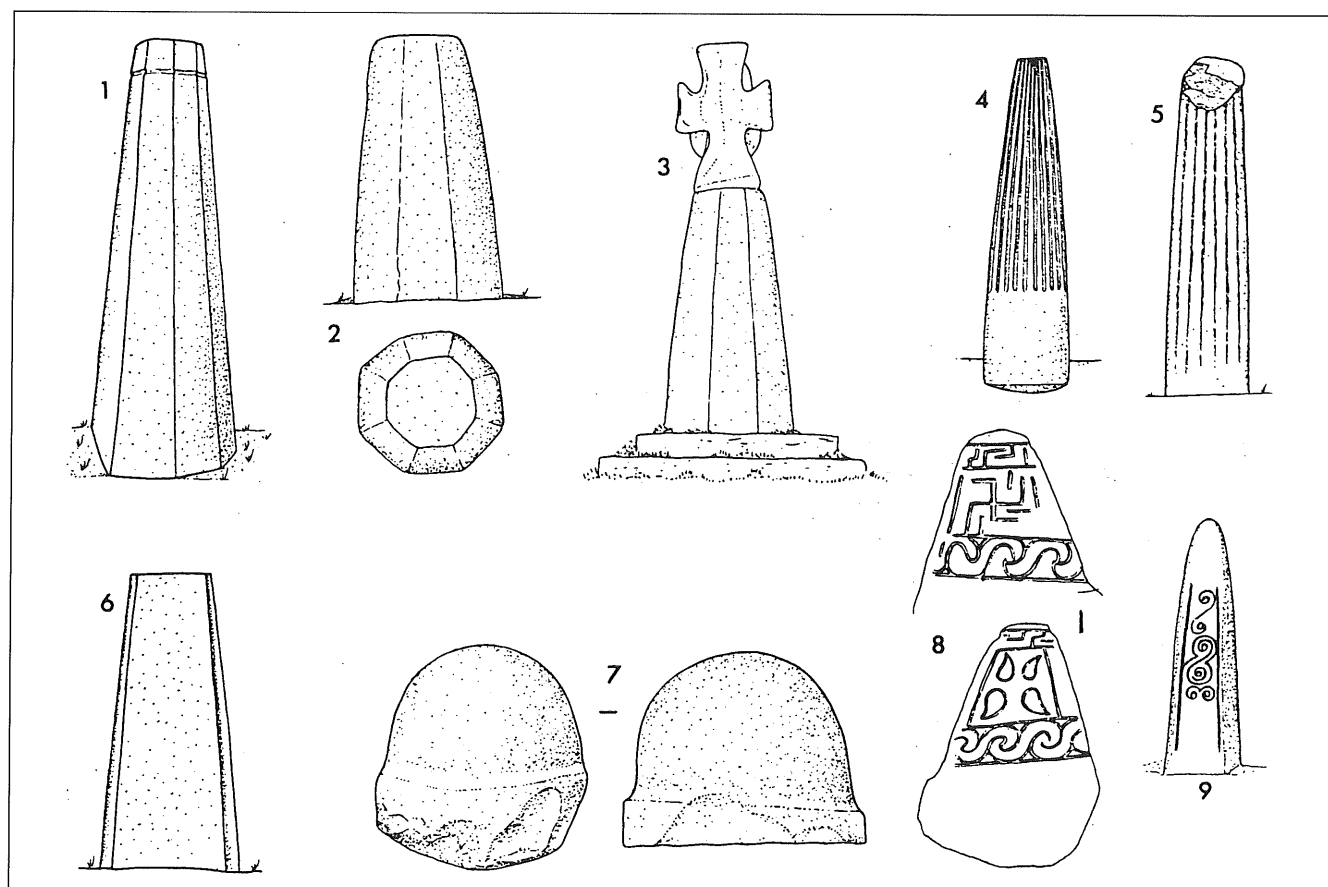
Cippus sepulcral, unitat M10.

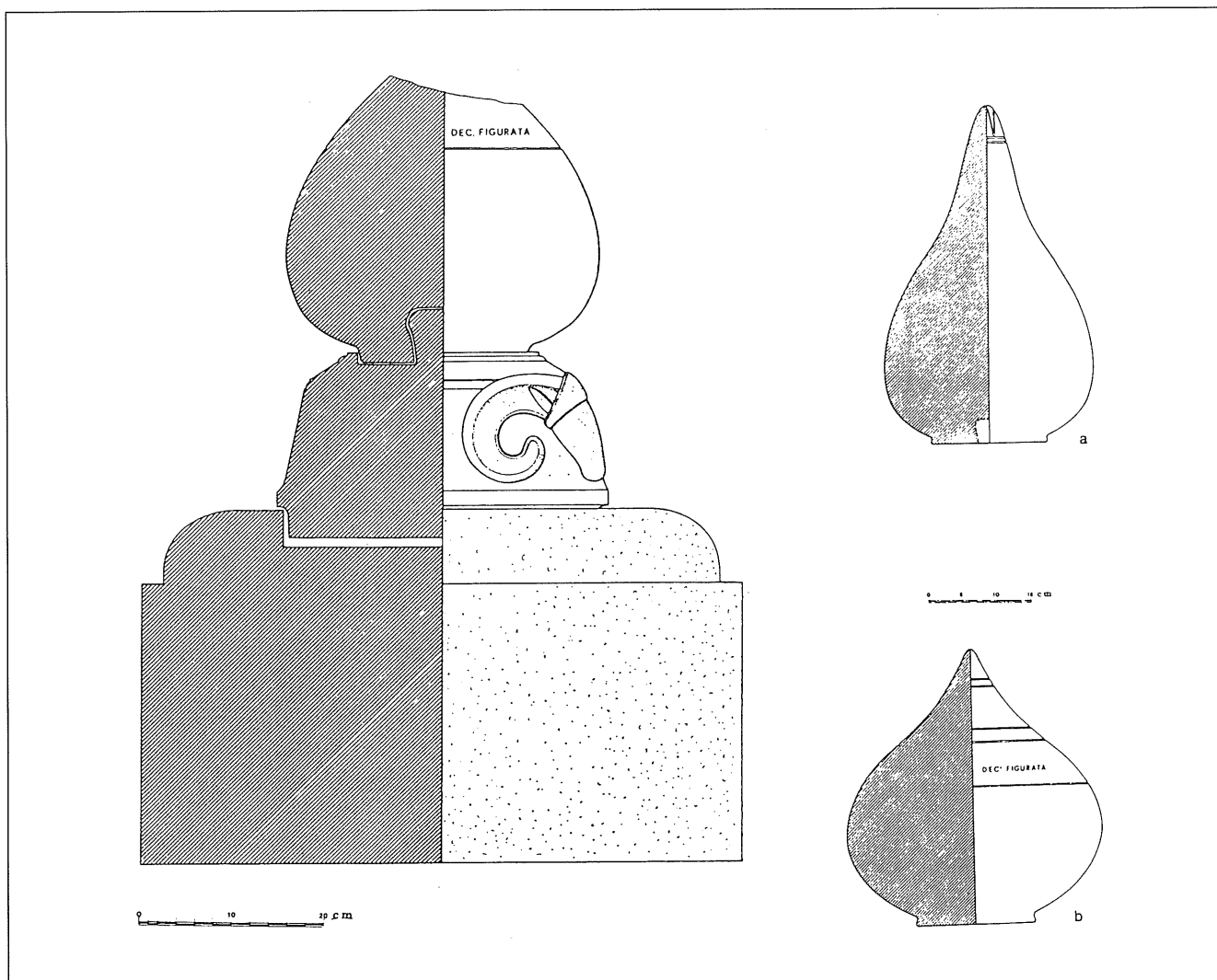
Cippus sepulcral, unitat M12.

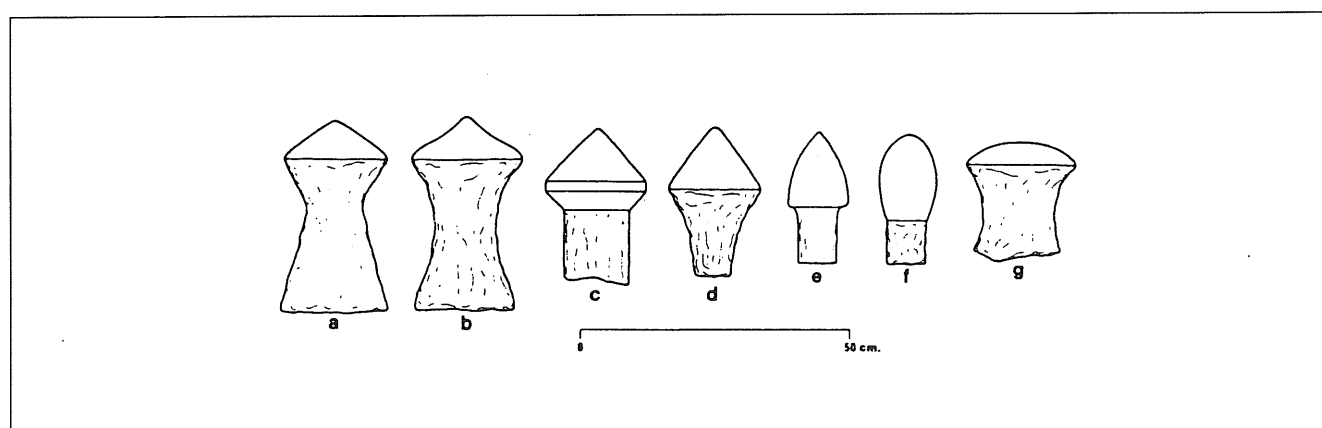
Reconstrucció del túmul anomenat de Tàntal (segons Tixier) i diferents tipus de *cippi* sepulcrales, segons PERROT I CHIPÉZ, 1890.

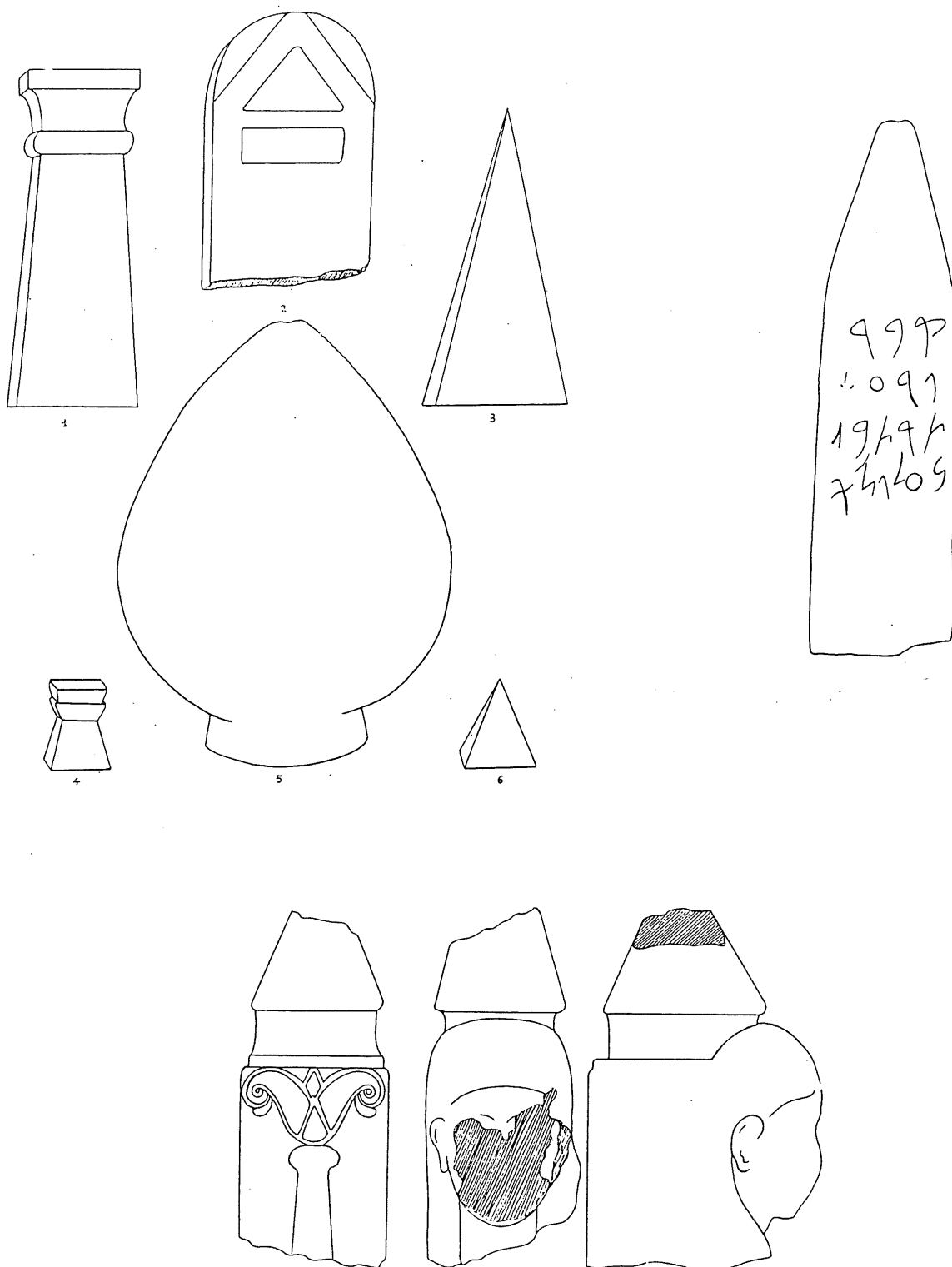
Esteles armoricanes de l'Edat del Ferro, segons GIOT, 1976.

Cippi de Sasso Marconi i Marzabotto, segons SASSATELLI, 1977.

Tipologia dels cippi de Vulci, segons TAMBURINI, 1987.

Diferents tipus d'esteles sepulcrales de la necròpolis de Villaricos, segons ASTRUC, 1951.

El costum de senyalitzar les estructures de tipus tumular és una pràctica prou extesa a l'Europa mediterrània i continental. A la pròpia península ibèrica, sense anar més lluny, el costum de la senyalització amb esteles sense treballar constitueix una pràctica normal en les necròpolis celtibèriques (PÉREZ 1988), es documenta també en ambients meridionals, com en la coneguda necròpolis de Villaricos i, és possible que n'hi hagués també a la de Trayamar (ASTRUC 1951, làms. L a LII, RAMOS 1990, 49), per no citar el món de les esteles gravades del Bronze Final i Primer Ferro del sud-oest peninsular (ALMAGRO BASCH 1966: ALMAGRO GORBEA 1977), amb les quals sembla relacionar-se l'estela catalana de Preixana, o les d'època ibèrica, també decorades, del Baix Aragó. Quant a l'àrea francesa, destaquen, al costat d'altres senyalitzacions del tipus estela sense treballar —recollides extensament a FERRÁNDEZ et al. en premsa¹⁰— les abundants esteles esculpides del Hallstatt tardà i La Tène antic de l'àmbit tumular armoricà on són freqüents les esteles allargades amb formats mitjans entorn dels dos metres i de secció poligonal, al costat de les esteles més baixes de formes hemisfèriques (GIOT 1976). Al món mediterrani destaquen els *cippi* etruscs, entre els quals els més usuals són els del tipus anomenat “a cipolla”, datat entre finals del segle VI i finals del V a.C., treballats usualment sobre marbres grecs i considerats obra d'artesans locals o d'algun grec immigrant (SASSATELLI 1977, 145-46; CIAMPOLTRINI 1981, 38-9); al costat d'aquests apareix una variada tipologia de *cippi* tallats sobre pedra amb una base per a encastar i una part superior cònica, fusiforme, en segment d'esfera..., que es daten en els segles IV a l'I a.C. i que són especialment propis dels segles III i II (TAMBURINI 1987). En el món grec, on la senyalització de la tomba constitueix una pràctica usual, apareixen en el segle IV a.C. a la necròpolis de Corint uns elements petris de senyalització que, per la seva morfologia, han estat designats coma a “bolets” i que en altres indrets de Grècia són propis, sobretot, d'època hel·lenística (KURTZ i BOARDMAN 1971, 242-44). Aquests “bolets” han estat posats en relació amb elements similars en contextos minorasiàtics i, específicament, frigis, on són considerats elements de tipus fàl·lic (AKURGAL 1955; PERROT i CHIPIEZ 1890, 40-9, 51; VON GALL 1966, 113-16, taf. 16).

Volem amb aquest ràpid repàs mostrar com la senyalització de la tomba és un fet usual en diferents ambients cronològic-culturals i com les simples formes de tipus esferoidal van des dels còdols de la Colomina fins les estilitzacions tardanes gregues o etrusques. Avançar més en les possibles relacions de les esteles del món tumular baix-aragonès i del Segre és, ara com ara i a la vista

de les escadusseres dades que encara tenim, temerari, si més no perquè no podem associar-les encara a contextos suficientment contrastats: d'una banda, tenim les esteles de la Colomina, en un context cronològic antic i amb unes associacions que fan pensar en relacions continentals, sense excloure, naturalment, la possibilitat d'una simple elaboració local. De l'altra, ens trobem al Coll del Moro amb un context cronològic més tardà i amb unes associacions que per a la resta d'elements de la cultura material que els acompanya apunta clarament a les relacions amb el món mediterrani orientalitzant.

Estructures de funció cultural

Capítol a part, quant als sistemes funeraris de la necròpolis, mereixen les estructures sepulcral de tipus tumular i planta quadrada, especialment la variant d'aquestes en què no hi ha cista o receptacle central per a acollir l'enterrament. Es dona la circumstància, que val la pena ressaltar, que en cap de les vuit estructures d'aquest tipus amb què comptem s'ha documentat enterrament ni sobre ni sota l'empedrat tumular. Una possible explicació podria raure en el saqueig o deteriorament de l'estructura, amb la subsegüent pèrdua de l'enterrament. Aquesta circumstància només podria ser tinguda en consideració, en tot cas, si l'enterrament no estigués dipositat sota l'empedrat tumular, atès que si hagués estat en un *loculus* sota l'estructura s'hauria d'haver perforat aquesta per atènyer-lo, circumstància de la qual n'haguessin quedat evidències arqueològiques. Així doncs, si atribuïm al saqueig la falta d'enterrament en les estructures esmentades, cal pensar en enterraments situats per sobre del nivell de base de l'empedrat —com es documenta, per exemple, a M2, una estructura de tipus tumular amb cista central lleugerament elevada respecte del nivell de base de l'empedrat—. A més que, comptat i debatut, sembla una explicació bastant forçada, diversos factors semblen refutar-la: la falta d'evidències arqueològiques, en tots els casos a què hem fet referència, d'un esfondrament de la superestructura, la repetició del mateix fenomen en diverses tombes i, finalment, el fet que algunes d'aquestes estructures semblin intactes o pràcticament intactes.

Tres d'aquestes estructures tenen, al costat d'una de les cantonades externes, un enterrament en *loculus*; els vasos que els integren recolzen lateralment sobre l'estructura, que nosaltres hem associat considerant l'enterrament en *loculus* com a corresponent a l'estructura tumuliforme. No obstant, aquesta associació no deixa de ser poc clara en la mesura que planteja immediatament la qüestió de quin era el sentit i la finalitat de l'estructura tumuliforme si el *loculus* se situava fora. Si, ben al contrari, partíssim de la hipòtesi

10. Agraïm als autors haver-nos permès la consulta de l'original.

que *loculus* i estructura tumular són dues unitats independents formalment i funcional, ens veuríem abocats a concloure que les estructures de què parlem no tenen una finalitat de contenidor, protecció o senyalitzador d'un enterrament, sinó que es tracta d'estructures culturals relacionades amb algun aspecte del ritual funerari que se'ns escapa completament.

De la comparació d'aquest tipus d'estructures amb altres de paral·lelitzables en jaciments com Roques, Azaila o La Loma de los Brunos no sembla tampoc sorgir la solució.

A la necròpolis de Roques de Sant Formatge hi ha més d'una vintena d'estructures de tipus tumular quadrangular; en l'estructura G303 aparegué una fossa on, per tot contingut, es trobaren algunes cendres (PITA i Díez CORONEL 1968, 34-5); en la resta d'estructures d'aquest tipus del jaciment no es localitzà cap enterrament. A Pedrós i Azaila sí que s'han documentat els enterraments corresponents a les estructures quadrangulares. En el cas de Pedrós estaven dipositats en cistes o fosses excavades totalment o parcialment per sota del nivell d'assentament de les estructures tumuliformes (MAYA, Díez CORONEL i PUJOL 1977, 615-16). A Azaila els enterraments es colocaven el *loculi* excavats abans de fer l'empedrat tumular, a la manera ibèrica (CABRÉ 1943, 58; BELTRÁN LLORIS 1976, 90-2). Si els enterraments corresponents a les estructures quadrangulares del Coll del Moro haguessin presentat una localització similar a Pedrós o Azaila, forçosament, s'haguessin trobat. El túmul 11 de la Loma de los Brunos, quadrangular, tampoc no aporta dades clarificadores respecte de la problemàtica de l'enterrament. El material recuperat, així com les restes d'ossos i cendres, aparegueren fragmentats i dispersos "en el interior del túmulo" (EIROA 1982, 27); a través de la memòria d'excavació és difícil fer-se càrrec exactament dels trets que definien el conjunt.

En definitiva, ni les observacions fetes en el transcurs de les excavacions del Coll del Moro ni els paral·lels amb altres jaciments aporten, segons el nostre parer, elements de judici definitius respecte de la funció d'aquest tipus d'estructures. Tanmateix, creiem que les investigacions futures haurien de tenir en compte dues hipòtesis complementàries: l'associació d'enterraments en *loculi* al peu d'aquestes estructures i la finalitat cultural de l'estructura en si mateixa, fenomen, aquest darrer, que no és desconegut en el món dels camps d'urnes europeus (BRIARD 1976, 298). Si ens atenim a la importància de la religió en la protohistòria com a element simbòlic vertebrador dels processos de canvi que conduiran a l'alba de les cultures considerades històriques, podríem considerar les necròpolis protohistòriques catalanes com a centres simbòlics, com al centre que, ara com ara, coneixem millor de la religió organitzada. És en aquest tipus de context que apareixen en

altres indrets els anomenats recintes culturals, els santuaris vinculats a necròpolis (LAMBOT 1989) i és en aquest marc que creiem que cal contemplar la hipòtesi d'una funció cultural de les estructures de què tractem.

Mancats de recintes religiosos, les necròpolis romanen com la representació i vertebració formal més clara d'uns elements simbòlics que en gran part ens resulten il·legibles, però que, en qualsevol cas, són l'exponent més clar de la religió organitzada a través del culte funerari i de la progressió d'una organització social que, no ho oblidem, constitueix el terreny sobre el qual fructificarà el món ibèric. En aquest sentit, la necròpolis no és una simple col·lecció de sepulcres sinó un recinte religiós, en el marc del qual no seria d'estranyar la presència, ultra els enterraments pròpiament dits, d'estructures vinculades al culte funerari.

Enterraments secundaris

Les estructures que hem anomenat secundàries de tipus tumular, que es presenten adossades als túmuls circulars de cista excèntrica i són pròpies dels segles VII i VI a.C., ofereixen una problemàtica igualment complexa. De les vuit estructures d'aquest tipus de què fins ara hi ha constància segura al Coll del Moro, solament en dues s'ha pogut documentar l'enterrament. Aquest fet podria, potser, relacionar-se amb l'afirmació de Tomás que aquest tipus d'estructures no tenien una funció pròpiament sepulcral sinó de culte (TOMÁS 1959, 122-23). Tanmateix, la manca d'elements comparatius i la pròpia debilitat formal d'aquestes estructures obliga a ser prudents quant a aquest extrem. Es tracta d'un cas diferent al de les estructures quadrangulares, de què acabem de parlar, en el sentit que les dades que ens ofereix fins ara el registre arqueològic són força magres i pel fet que d'allò que no hi ha cap mena de dubte és que almenys algunes d'aquestes estructures secundàries contenien, efectivament, enterrament.

Tant aquestes estructures com alguns dels enterraments en *loculus* de la necròpolis ofereixen, però, un altre aspecte que val la pena comentar: la seva supeditació formal a un altre sepulcre, sempre major i sempre del tipus del túmul circular amb cista excèntrica. Creiem que podria associar-se aquesta supeditació formal a una supeditació social emanada d'una diferenciació que dona lloc a grups que tindrien la seva plasmació formal en el conjunt de túmul circular amb cista excèntrica i sepulcres secundaris associats. Val a dir al respecte que la cronologia tardana d'aquestes estructures secundàries sembla donar suport a la hipòtesi, en la mesura que la seva aparició coincideix amb un moment en el qual el poblament del Coll del Moro sembla ja fortament assentat i incipientment jerarquitzat.

Ofrenes externes

En la segona meitat del segle VII apareix una modalitat d'ofrena funerària que no es documenta anteriorment a la necròpolis. Es tracta de la pràctica de dipositar vasets ceràmics fora de l'estructura sepulcral; així succeeix en les unitats M4 i M10 on aparegueren al peu de la cista, davant del seu ingrés i al cantó de fora del cercle tumular, uns vasets col·locats amb molta cura i calçats amb pedres (dos a M4 i tres a M10). Sembla que l'aparició d'aquest fenomen coincideix també amb l'aparició dels vasets de format molt petit que es dipositen juntament amb l'urna-ossera a la tomba i que tampoc no es documenten en els primers moments de la necròpolis. Així, per exemple, els vasets d'ofrenes de C9, M16 i M23, enterraments tots ells enquadrables en la segona meitat del segle VII a.C. i la primeria del segle VI a.C.

A tall de cloenda

En síntesi i a grans trets, podem observar que els sistemes funeraris en el conjunt de la necròpolis del Coll del Moro són diversos, sota, però, un denominador comú: la incineració i l'enterrament no col·lectiu.

En el segle VIII a.C. i primera meitat del VII a.C. s'enterra preferentment en fosses a la manera dels camps d'urnes, però amb una estructura pètria superposada a la fossa consistent en un cercle de pedres reblit, a manera d'empedrat. Apareixen, tanmateix, ja en aquests primers moments de la necròpolis els enterraments en estructura rectangular de tipus tumular i els grans túmuls de planta circular i cista excèntrica de lloses monolítiques.

La incineració és de tipus secundari, es realitza en *ustrina*, i mentre que en els sepulcres més antics es documenta la presència d'enterraments que contenen únicament l'ossera amb les restes garbellades o triades del cadàver incinerat, ben aviat s'imposa la pràctica de cremar el cadàver amb el seu agençament metàl·lic que, un cop consumada la incineració, es diposita en la tomba juntament amb l'ossera. Al costat d'aquesta pràctica s'imposa progressivament el costum d'acompanyar l'ossera amb d'altres vasos ceràmics.

En la segona meitat del segle VII a.C. s'enterra predominantment en túmuls de planta circular amb cista i apareixen els petits vasos d'ofrena que es dipositen, indistintament, dins o fora de l'estructura funerària. De l'orientació de l'eix longitudinal de les cistes dels túmuls es desprèn la voluntat de situar el seu accés al ponent solar, fet que es documenta durant tot el desenvolupament cronològic de la necròpolis i que sembla observar-se també quant a l'orientació dels eixos de les estructures rectangulars, de les estructures funeràries de tipus secundari i en la deposició de vasos d'ofrenes al cantó oest dels sepulcres. Es

també en aquest moment quan es documenta a la necròpolis la incineració primària que, a la vista de les dades que tenim fins ara, sembla una pràctica selectiva i no generalitzada. Els elements de metall, que continuen cremant-se amb el mort, es diversifiquen quant a la seva varietat tipològica i, al costat dels braçalets que es documenten en els primers enterraments, comencen a aparèixer paulatinament d'altres elements com fíbules, penjolls, *torques*,... i es documenta la presència de ferro, a la vegada que les primeres ceràmiques fetes al torn. Juntament amb totes aquestes innovacions, es documenten les cistes d'estructura complexa, amb bancs, i els *cippi* que senyalitzaven algunes estructures tumulars de planta circular amb cista.

A partir també de la segona meitat del segle VII a.C. i en el segle VI a.C. s'imposa el costum d'adossar als grans túmuls de cista excèntrica unes estructures menors, a manera d'empedrats de tipus tumular, en les quals es diposita —si més no alguns cops— un enterrament, i que ocupen formalment i, probablement, conceptualment, una posició secundària respecte del túmul al qual s'adossen. Igualment, es dipositen al peu d'aquests túmuls enterraments en *loculi*, tipus d'enterrament que si bé ja era practicat a la necròpolis amb anterioritat, sembla tenir una especial acceptació a partir d'aquest moment.

Les estructures funeràries de planta quadrada succeeixen a les de planta rectangular i passen a ser, durant el segle VI a.C., les úniques estructures quadrangulares en ús. Sembla que aquest tipus d'estructures funeràries responen a dues finalitats diferents: sepulcral pròpiament dita i de culte, segons tinguin o no receptacle per a contenir l'enterrament. A peu de les darreres se situen enterraments en *loculi* dipositats, segons sembla, en funció de l'estructura cultual.

El segle VI a.C. és el moment en el qual l'enterrament en *loculus* es practica amb més assiduïtat, tot creixent en estima en detriment de l'enterrament en túmuls de planta circular i cista excèntrica que romandran fins a època ibèrica, però que acabaran per desaparèixer.

Núria Rafel

Secció d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga
Universitat de Lleida
Apartat de Correus 471
25080 Lleida

Gemma Hernández

Servei d'Arqueologia Generalitat de Catalunya
Portaferriça, 1
08002 Barcelona

Bibliografia

AKURGAL 1955

E. Akurgal, *Phrygische Kunst*. Ankara 1955.

ALMAGRO BASCH 1966

M. Almagro Basch, *Las estelas decoradas extremeñas*, Bibliotheca Praehistorica Hispana, Madrid 1966.

ALMAGRO GORBEA 1977a

M. Almagro Gorbea, "El Pic dels Corbs de Sagunto y los campos de urnas del NE de la Península Ibérica" *Saguntum* 12 (1977), 89-141.

ALMAGRO GORBEA 1977b

M. Almagro Gorbea, *El período orientalizante en Extremadura*, Bibliotheca Praehistorica Hispana, Madrid 1977.

ALMAGRO GORBEA 1978

M. Almagro Gorbea, "Los relieves mitológicos orientalizantes de Pozo Moro", *Trabajos de Prehistoria* 35, Madrid 1978.

ASTRUC 1951

M. Astruc, "La necrópolis de Villaricos", *Informes y Memorias de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas* 25, Madrid 1951.

AUBET 1977-78

M. E. Aubet, "Algunas cuestiones entorno al período orientalizante tartésico", *Pyrenae* 13-14, Barcelona 1977-78.

BELTRÁN LLORIS 1976

M. Beltrán Lloris, *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*, Saragossa 1976.

BONSOR 1899

G. Bonsor, "Les colonies agricoles préromaines de la Vallée du Bétis", *Revue Archéologique* XXXV (1899).

BRIARD 1976

J. Briard, *L'Age du Bronze en Europe Barbare*, Toulouse 1976.

CABRÉ 1943

J. Cabré, "La cerámica céltica de Azaila", *Archivo Español de Arqueología* XVI (Madrid, 1943), 49-63.

CIAMPOLTRINI 1981

G. Ciampoltrini, "Sagnacoli funerari tardoarcaici di Pisa", *Studi Etruschi* 49 (1981), 31-39.

CURA et al. 1971

M. Cura, A.M. Ferran, J. Padro, J. Maluquer, "Los sepulcros megalíticos de Cortiuda (Peramola, Alt Urgell)", *Pirineos* 102 (1971).

EIROA 1982

J.J. Eiroa, *La Loma de los Brunos y los Campos de Urnas del Bajo Aragón*, Saragossa 1982.

FERRÁNDEZ et al. 1991

M. Ferrández, A. Lafuente, J.B. López, M. Plens, "La necrópolis tumular d'incineració de la Colomina 1 (Gerb, la Noguera)", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 1, Lleida 1991.

FERRÁNDEZ et al. (en premsa)

M. Ferrández, A. Lafuente, J.B. López, M. Plens, "La necrópolis d'incineració de la Colomina 1 (Gerb, la Noguera). Metodologia i classificació de les estructures tumulars", *Limes*, en premsa.

FERRER 1982

M. Ferrer, "Necrópolis del Coll del Moro, Gandesa", *Les excavacions arqueològiques a Catalunya els darrers anys* (Barcelona, 1982), 238-41.

GALLART, VIVES 1984

J. Gallart, E. Vives, "El túmul del Tossal del Tancat a la Granja d'Escarp (el Segrià)", *6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, 1984, 135-43.

GARRIDO, ORTA, 1978

J. P. Garrido, E. Orta, "Excavaciones en la necrópolis de la Joya (3ª, 4ª y 5ª campaña)", *Excavaciones Arqueológicas en España*, 96, Madrid 1978.

GIOT 1976

P.R. Giot, "Les civilisations de l'Age du Fer en Armorique", J. GUILAINE, dir.; *La Préhistoire Française*, tome II, 781-88, París 1976.

GONZÁLEZ PRATS 1977

A. González Prats, "El fondo de cabaña del corte 4 del sector I de la Sierra del Castellar (Crevillente y su datación absoluta mediante el método de C14", *Revista de Estudios Alicantinos*, 22 (1977).

GONZÁLEZ PRATS 1982

A. González Prats, "La necrópolis de cremación del Bronce Final de la Peña Negra de Crevillente, Alicante", *XVI Congreso Nacional de Arqueología*, Murcia 1982, Saragossa 1983.

KURTZ, BOARDMAN 1971

D.C. Kurtz, J. Boardman, *Greek Burial Customs*, Londres.

LAMBOT 1989

G. Lambot, "Les sanctuaires du Bronze Final et Premier Age du Fer en France septentrional", *La civilisation de Hallstatt*, Rencontre Internationale, Liège 1987, 201-74.

MARTÍN WEDARD 1976

U. Martín Wedard, "A propósito de la cremazione arcaica fenicio-púnica", *Studi Micenei ed egeo-anatolici* XIX (1976).

MAYA 1977

J.L. Maya, *Lérida Prehistórica*, Lleida 1977.

MAYA et al. 1977

J.L. Maya, L. Díez-Coronel, A. Pujol, "La necrópolis tumular de incineración de Pedrós", *XIII Congreso Nacional de Arqueología* (Saragossa 1977), 611-22.

MOLAS et al. 1982-83

D. Molas, N. Rafel, F. Puig, "Necrópolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta), Campaña de 1984 al sector Maries", *Bulletin de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense* (època V, anys 1982-83), núms. 4 i 5, 21-71.

MOLAS et al. 1986a

D. Molas, N. Rafel, F. Puig, "El ritual funerari de la necrópolis del Coll del Moro, Gandesa, Terra Alta", *Cota Zero*, 2, (Vic 1986), 48-52.

MOLAS et al. 1986b

D. Molas, N. Rafel, F. Puig, "La necrópolis tumular del Coll del Moro, sector Maries. Campaña 1984 (Gandesa, Terra Alta)", *Tribuna d'Arqueologia* 1985-86, (Barcelona 1986), 43-52.

MOLAS et al. 1987

D. Molas, N. Rafel, F. Puig, "Orientalisierende Funde von der Grabung 1984 in der Nekropole des Coll del Moro de Gandesa (prov. Tarragona)", *Madriider Mitteilungen* 28 (1987), 51-7.

MOLINA 1977

F. Molina, *La cultura del Bronce Final en el Sudeste de la Península Ibérica*. Granada 1977.

PELLICER 1962

M. Pellicer, "Excavaciones en la necrópolis púnica Laurita del Cerro de San Cristóbal (Almuñécar, Granada)", *Excavaciones Arqueológicas en España*, 17, (Madrid, 1962).

PÉREZ 1988

J.A. Pérez Casas, "Las necrópolis" a F. BURILLO i altres, ed.; *Celtíberos*, Saragossa 1988, 73-99.

PERROT, CHIPIEZ 1890

G. Perrot, Ch. Chipiez, *Histoire de l'Art dans l'antiquité*. Tome V: *Persia, Phrygie, Lydie et Carie-Lycie*. Paris 1980.

PONS, MAYA 1986

E. Pons, J.L. Maya, "L'Age du Bronze Final en Catalogne", *Actes du Colloque de Némours, Memoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France* 1 (1986) 544-58.

RAMOS 1990

M.L. Ramos, *Estudio sobre el ritual funerario en las necrópolis fenicias y púnicas de la Península Ibérica*. Universidad Autónoma, Madrid 1990.

RAFEL 1985

N. Rafel, "El ritual d'enterrament ibèric: un assaig de reconstrucció", *Fonaments* 5, Barcelona 1985.

RAFEL 1989

N. Rafel, *La necrópolis del Coll del Moro de Gandesa: les estructures funeràries*. Ajuntament de Tarragona 1989.

RAFEL 1991

N. Rafel, *La necrópolis del Coll del Moro de Gandesa: els materials*. Diputació de Tarragona, 1991.

ROVIRA, CURA 1989

J. Rovira, M. Cura, "El món tumular català des del Bronze Antic fins època ibèrica. Continuitat versus substitució", *Espacio, Tiempo y Forma* 2 (Madrid 1989), 153-71.

ROYO 1991

J. I. Royo, "Los Castelletes de Mequinenza (Zaragoza). VIª Campaña de excavaciones arqueológicas", *Arqueología Aragonesa*, 1988-1989. Departamento de Cultura y Educación Saragossa 1991.

ROYO, FERRERUELA 1983

Royo, Ferreruela, "Noticia preliminar sobre la necrópolis de inhumación e incineración de los Castelletes (Mequinenza, Zaragoza)", *Boletín del Museo de Zaragoza* 2 (1983).

SASSATELLI 1977

G. Sassatelli, "L'Etruria padana e il commercio dei marmi nel V sec.", *Studi Etruschi* 45 (1977), 109-46.

TAMBURINI 1987

P. Tamburini, "Contributi per la storia del territorio volsiniense. I. I cippi funerari e l'onomastica", *Mélanges de l'Ecole Française* 99 (1987), 635-59.

VON GALL 1966

H. Von Gall, *Die paphlagonischen Felsgräber*, *Istanbuler Mitteilungen*, band 1 (1966).